

Jono Meko „egzilio pasaulis”*

Czesław'as Miłosz'as, aprašydamas savo patirtis esė „Apie tremtį”, pastebėjo: „*Mieste ar kaimelyje, kuriuos pažįstame nuo pat vaikystės, judame „prijaukintoje” erdvėje ir, dirbdami savo kasdieninius darbus, visur susiduriame su orientacijos taškais, rodančiais į tam tikrą rutiną. Perkelti į svetimą aplinką mes jaučiame nerimą dėl erdvės neapibrėžtumo ir – savotišką grėsmę. Ten pernelyg daug naujų pavidalų, kurie tarsi lieka išskydę, kadangi negalima suvokti jų sutvarkymo principų*”.¹

„Prijaukinta” erdvė čia gali būti suprasta plačiai: ne tik kaip gerai pažįstama abstrakti geografinė erdvė, tačiau ir kaip visa mus supanti žmogiška ir daiktiška aplinka: tėvai, draugai, namai, gamta, miestas. Prijaukintą erdvę galima susieti ir su mūsų lūkesčiais, tikslais, ateities projekcijomis. Visa tai kuria „savaimė suprantamą” pasaulį, kuriame gyvendamas žmogus patiria tai, ką Anthony Giddens'as vadina „ontologinio saugumo jausmu”: „*rutinos disciplina, – pasak autoriaus – puoselėdama „būties” prasmę ir ją atskirdama nuo „nebūties” – o tai yra pamatinis dalykas ontologiniam saugumui – padeda konstituoti „suformuotus egzistencijos rėmus*”.² Šis ontologinio saugumo jausmas leidžia orientuotis pasaulyje ir jaustis labiau užtikrintam dėl rytdienos, o tuo pačiu labiau užtikrina psichologinį stabilumą.

Nėra abejonių, kad tremtis yra vienas iš įvykių labiausiai griaunantis ontologinio saugumo jausmą. Tremtimi prarandama tėvynė, tėvai, gamta, visa ta „prijaukinta” erdvė, kurios turinys kiekvienam iš mūsų gali būti vis kitoks, priklausomai nuo to kas mus sieja su vieta iš kurios esame ištremiami. Greta to žlunga ir mūsų lūkesčiai, tikslai, svajonės. Šis atplėšimas nuo žemės ir nuo prigimties, anot V. Kavolio, gali būti suprastas ir kaip pažeminimas (autorius naudoja poliseminį terminą „nužeminimas”). „*Tai šiandieninėje civilizacijoje beveik universalus išgyvenimas. Egzilis jį tik paryškina. Egzilis – žmogaus istorijoje, o ypač industrinės epochos žmogaus simbolis*”.³ Tuo norima pasakyti, jog susvetimėjimas ir nutolimas gali vykti ne tik nutolstant fiziškai, tačiau ir dvasiškai, todėl egzilo būsenos gali būti nesvetimos kiekvienam iš mūsų. Perfrazuojant V. Kavolį, kuris, teigė, jog dėl jau minėtų priežasčių „*egzilio reikšmę nusakanti poezija tampa svarbi visiems*”, galime tarti, jog apskritai egzilų savijautos bei mąstymai gali tapti svarbūs visiems.

Tad šiame darbe ir bus bandoma pažvelgti į vieno iš egzilų – Jono Meko kūrybą. Jonas Mekas - vienas iškiliausių ir įdomiausių lietuvių egzilų, gimęs ir augęs Biržų raj., Semeniškių kaime ūkininkų šeimoje. 1944 m. jis išvyko iš Lietuvos. Papuolė į priverstinių darbų lagerį Elmshorne, vėliau buvo DP (displaced person) stovyklose Flensburge ir Wiesbadene. 1949m. išvyko į Ameriką, apsigyveno New Yorke, kur ir po šiai dienai gyvena. Čia pradėjo kurti filmus ir tapo vienu iš avangardinių filmų kūrėjų pasaulyje lyderių. Nuo 1938m. autorius rašė eiles, kurios buvo spausdinamos ir išseivijoje, ir Lietuvoje. Taigi išseivis iš tradicinės lietuviškosios aplinkos tapo viena pasaulinio garso asmenybių bei savo eilėmis prisidėjo prie išseivijos intelektualinio palikimo.

Šio darbo tikslas - skaitant ir interpretuojant J. Meko rašytus tekstus pažvelgti kaip ir kokias egzilio jausenas atspindi autoriaus kūryba. Pasigilinsime kaip autorius interpretuoja priežastis, privertusias palikti tėvynę, kokius įvaizdžius tekstuose įgauna prarasta tėvynė, kokius jausmus kėlė jos praradimas ir kaip tai galima sieti su avangardu. Taip pat pasigilinsime į autoriaus mąstymus apie lietuvių išseiviją apskritai.

Pagrindiniai šaltiniai, kurie bus nagrinėjami šiame darbe – beletrizuoti Jono Meko dienoraščiai, publicistiniai straipsniai, poezija. Į šiuos kūrinius žvelgsime kaip į tekstus, kuriuose „sudėta” egzilinė autoriaus patirtis, neteigdami, kad jie visiškai atspindi konkrečius autoriaus potyrius, kadangi neįmanoma nustatyti ribos, kur autorius sąmoningai kuria fikciją, kur ne. Sunku pasakyti ir kiek dienoraščiai gali būti laikomi tikrais dienoraščiais, kadangi neaišku kiek juose yra memuaristikos fragmentų.

Šiame darbe nebus siekiama parašyti nuoseklią J. Meko biografiją, chronologiškai „registruojant” jo gyvenimo ar tekstuose atspindėtų jausmų pokyčius. Čia ketiname „išskleisti” tekstuose pateiktų jausenų ir nuomonių spektrą ir pažvelgti kaip visa tai koegzistuoja vieno žmogaus kūriniuose.

Apie Joną Meką, kaip apie filmų kūrėją, pasirodė nemažai straipsnių; kiek mažiau dėmesio autorius susilaukė kaip poetas, o apie jį kaip egzilų rašytą beveik nėra. Pastaruoju aspektu vertėtų išskirti tik kai

* Už pastabas ir patarimus rašant šį straipsnį dėkoju prof. E. Aleksandravičiui.

1 Miłosz Cz. Apie tremtį // *Tėvynės ieškojimas*, Vilnius, 1995., p. 240–241. (Ši esė pirmą kartą publikuota Josef Kudelka fotografijos albume *Exiles*, New York, 1988).

2 Giddens A. *Modernybė ir asmens tapatumas. Asmuo ir visuomenė vėlyvosios modernybės amžiuje*, Vilnius, 2000, p. 57.

3 Kavolis V. Nužemintųjų generacija. Egzilio pasaulėjautos eskizai – *Žmogaus istorijoje*, Vilnius, 1994, p. 71.

kuriuos V. Kavolio pastebėjimus „Nužemintųjų generacijoje”⁴ [4] ir E. Aleksandravičiaus straipsnį „Egzilis ir avan(t)gardas”.⁵

Tarp baimės ir smalsumo

1944 m. artėjant Raudonajai armijai daugiau negu 50 tūkst. lietuvių, bėgdami nuo komunizmo, pasitraukė iš Lietuvos į Vakarų. Tarp jų atsidūrė ir Jonas Mekas, savo dienoraštyje užrašęs: „*Daug žmonių bėga iš Vilniaus, iš Kauno, iš visos rytinės Lietuvos. Vokiečiai sulaikyti sovietų jau nebegali, nors meta vis naujas divizijas. Traukimasis betvarkis.*”⁶ Autoriaus dienoraštyje galime rasti dvi, gana prieštaringas, išvykimo priežastis: tai mirties baimė ir noras pamatyti Vakarų. Pirmoji atsiskleidžia jau pačioje dienoraščio pradžioje, kur autorius, aptardamas įvykius, nurodo savo apsisprendimo motyvus: „*Arčiau fronto, jau aplink Biržus ir Panevėžį, siaučia desantininkų ir dezertyrų gaujos, plėšia, degina. Kas pajėgia gauti kokį ginklą, eina miškan. Aš neatskiriu šautuvo nuo lopetos, tad kuo toliau, tuo geriau! Aš nei kareivis, nei partizanas. Aš poetas. Tegū didieji kariauja, o mes maži, visi visados per mūsų galvas lipo. Spurdysies – tai tave tarp didelių ratų sutrins, kaip nieką. Mažom tautelėm, patekus vidurin, kuo daugiau mūsų gyvų išliks – tuo geriau.*”⁷ Suvokdamas savo, kaip mažos tautos atstovo, beviltiškumą gresiančio pavojaus akivaizdoje ir pabrėždamas savo pacifistiškumą, autorius renkasi pasitraukimo kelią, teigdamas: „*Jei jūs norite prikišti, kad man stoka drąsos – tai eikit jūs visi po velnių. Jūs sukūrėt šitą civilizaciją ir šitas sienas, ir šituos karus, ir aš nei suprantu, nei noriu nei jūsų civilizacijos, nei jūsų karų ir susimildami, atstokit nuo manęs ir žiūrėkite savo pačių reikalų – jeigu ką nors patys dar juose suvokiate. O aš – aš esu laisvas ir jūsų karuose.*”⁸ Taigi iš šių ištraukų matome visų pirma rūpestį savo likimu. Autorius „Nervuotuosiuose dienoraščiuose” priešpastato laisvą apsisprendimą išvykti bet kokiems įsipareigojimams, patriotizmui ar drąsai. Jie parodomi lyg pseudo-vertybė, sukurta tų pačių asmenų, kurie sukėlė šį karą. Jokio ypatingo skausmo ar gailės dėl išvykimo čia nematome.

Tačiau greta baimės galima išskaityti ir kitą išvykimo motyvą. 1945 metais būdamas DP lageryje autorius, kalbėdamas apie visų nuotaikas iškilus deportacijos grėsmei, rašo: „*Visų didžiausias rūpestis dabar: kad neišvežtų prievarta namo, sovietinėn Lietuvon. Ginčijasi, barasi, o tema vis ta pati: bolševikai. Važiuot, nevažiuot? Važiuot, nevažiuot... Mūsų, manęs su Adolfu, tai šitie apsisprendimai ir šitos baimės neliečia. Mes jau senai apsisprendėm: bolševikai ar ne bolševikai – mes į vakarus! Anglija, Amerika, pasaulis!*”⁹ Čia matome apsisprendimo motyvą ir norą pamatyti pasaulį, nepriklausomai yra bolševikai ar ne, yra grėsmė ar ne. Tačiau laikui bėgant, J. Mekas perinterpretavo savo elgesį. Gal pajutęs ilgesį ir skausmą dėl išvykimo, bei žvelgdamas iš laiko perspektyvos, savo veiksmus egzilas pradėjo interpretuoti kitaip: 1949 vasario 13d. autorius savo dienorašty užrašė svarstydamas apie lietuvius: „*... ir vargu bau ir iš Lietuvos būčiau bėgęs, jeigu nebūčiau išstumtas nesulaikomo noro pamatyt ir pažint Vakarų. Bėgant prisidėjo ir mirties baimė, ir aš raudonuojau prieš save, kad tą baimę tada turėjau, norint tai ir žmoniška baimė.*”¹⁰ Panašias jausenas išduoda ir 1962 m. parašytas eilėraštis „Apie Lietuvą ir laisvę”. Kreipdamasis į išeivį, J. Mekas rašė: „*kad Lietuva niekados tavęs neišsigynė: / tu jos išsigynei ją palikai*”¹¹ Matome kaltinimus išeivijai, o tuo pačiu ir sau dėl tėvynės apleidimo. Šiuo atveju taip pat kalbama apie laisvanorišką apsisprendimą, tačiau tėvynės apleidimas jau traktuojamas kaip išdavimas ar bent jau žingsnis, kuriuo didžiulis nėra ko.

Trečią savo išvykimo interpretaciją J. Mekas pateikia Amerikos skaitytojui 1972 m. straipsnyje „The Diary Film”. Čia autorius išskiria dviejų rūšių „keliautojus” (travellers), kurie palieka savo namus. „*Pirmoji kategorija tai žmonės, kurie palieka savo namus savo apsisprendimu. Tu nusprendi, „aš gi nekenčiu viso to, aš turėsiu daugiau pinigų kur nors kitur, kitur žmonės yra geresni, ten ir žolė žalesnė”. Tu išvyksti ir apsigyveni kur nors kitur. Žinoma, kartais galvoji apie savo buvusius namus ar senus bičiulius, bet eventualiai įleidi naujas šaknis ir viską pamiršti. Galbūt, kartais pagalvoji, kad ankstesnėje šalyje buvo gražiau. Bet tau neskauda širdies dėl to. <...> Kiti gi palieka savo namus priversti jėgos, žmonių ar*

4 Kavolis Nužemintųjų generacija. Egzilio pasaulėjautos eskizai – *Žmogus istorijoje*, Vilnius, 1994, p. 63 – 120.

5 Aleksandravičius E. Egzilis ir avan(t)gardas – *Praeitis, istorija, istorikai*, Vilnius, 2000, p. 245 – 256.

6 Mekas J. *Žmogus be vietos. Nervuoti dienoraščiai*, Vilnius, 2000, p. 9. 1944, liepos 19. (toliau Mekas J. *Žmogus be vietos*).

7 Ten pat, p. 9. 1944, liepos 19.

8 Ten pat, p. 9 – 10. 1944, liepos 19.

9 Ten pat, p. 53 – 54. 1945, gegužės 29.

10 Ten pat, p. 232. 1949, vasario 13.

11 Mekas J. *Dienų raštai*, Vilnius, 1998, p. 170.

aplinkybių jėgos. Kai esi ištremiamas tokiais būdais, visada nori sugrįžti. Tu galvoji apie senus namus, juos idealizuoji vis stipriau ir stipriau".¹² Autorius parodo ne laisvą žmogaus apsisprendimą, o traktuoja jį kaip aplinkybių auką. Pastarajai grupei J. Mekas priskiria ir save. Be to, autorius dar labiau paryškina savo tremtį, o ne laisvanorišką apsisprendimą, rašydamas: „Žmonės man sako: „Argi tu nenori važiuoti ten ir ten“, bet aš jiems atsakau: „Aš nenoriu važiuoti niekur! Aš niekada nenorėjau keliauti. Aš esu laimingas ten, kur esu“. „Taip, - jie sako, - bet tu buvai ten ir ten, ir ten“. „Bet aš niekuomet nenorėjau vykti į tas šalis, aš visada buvau nusviestas ten jėgos ar atsitiktinumo, kai nebuvo jokio kito pasirinkimo“".¹³ Šiuo atveju autorius jau lyg ir „pamiršęs“ savo norus pamatyti Vakarus.

Kodėl skiriasi šios praeities interpretacijos? Kaip matėme, jo pirmieji išvykimo motyvai – mirties baimė ir noras pamatyti Vakarus, - atrode visiškai natūralūs pavojaus akivaizdoje, vėliau autoriui pradėjo atrodyti nei per daug protingi, nei per daug garbingi, o vėliau pristatė save kaip priverstinį bėglį. Juk pati atmintis yra daug kartų pakartotas perinterpretavimo faktas. „Mūsų sąmonėje praeitis, pasak Peter'io Berger'io, yra labai lanksti ir lengvai kinta, vos tik atmintis naujai interpretuoja ir aiškina kai kuriuos įvykius. Todėl mes gyvename tiek gyvenimų, kiek turime skirtingų požiūrių. Mes nepaliojame naujai interpretuojame savo biografiją, beveik taip pat, kaip stalinistai vis naujai ir naujai perrašydavo Tarybinę enciklopediją, kai kuriuos įvykius pavadindami lemiamos svarbos įvykiais, o kai kuriuos nurašydami gėdingon užmarštin. <...> Įvykiai, kuriais anksčiau taip didžiūotasi, dabar gali atrodyti kaip kompromituojantys praeities epizodai. Nors jie gali būti net visai ištrinti iš atminties, jie nederą tam įvaizdžiui, kuo dabar norėtų individas save laikyti“.¹⁴ Tačiau to negalėtume sakyti apie J. Meką, kadangi autorius stengiasi būti sąžiningas, pripažindamas savo, kaip ir kitų egzilų, klaidas ir dėl jų gailėdamasis. Nors vėlesniame savo straipsnyje, rašytame 1972 m. autorius lyg ir sudeda akcentus kitaip. Galbūt žiūrinčiam iš perspektyvos autoriui iš tikrųjų įvykiai atrodė kiek kitaip, o gal tiesiog rašydamas angliškai numatė kitą skaitytojų auditoriją. Todėl smarkiai pabrėžė savo kaip žmogaus tragediją dėl tremties, tuo pačiu, gana neįprastame kontekste aprašinėdamas ir analizuodamas savo filmų kūrybą, supažindino galimus skaitytojus su egzilų tragedija apskritai.

„Aukšinio miesto“ ilgesys

Šį patirčių perkūrimą geriau suvoksime pažvelgę į Jono Meko patirtą skausmą išvykus. Pažvelgę kokia jo darbuose atrodė gimtoji žemė, kokiais ryšiais jis tarėsi su ja susijęs ir kokias emocijas kėlė tėvynė.

Czselaw'as Miłosz'as rašė, kad šimtmečių tradicijos puoselejo visos žemės, kaip ištrėmimo vietos atvaizdą; ji paprastai vaizduojama it koks bevaisis kraštovaizdis, kuriame vieniši, nuleidę galvas žingsniuoja Adomas ir Ieva. Jie buvo ištremti iš savo būsto, iš savo tikrųjų namų, kur tas pats ritmas valdė ir jų kūnus, ir visą aplinką, kur jie nepažinojo nei ilgesio, nei išsiskyrimo liūdesio. Atsigręždami jie galėjo matyti ugnies kalaviją, saugantį Rojaus vartus. Nostalgiškas jų mintis apie sugrįžimą į aną, laimingą būtį atmiešdavo draudimo kartėlis. Vis dėlto, jie niekad galutinai neatsisakė vilties, kad kada nors jų tremtis pasibaigs. Vėliau, kur kas vėliau ta svajonė įgaus *aukšinio miesto* pavidalą, miesto, kuris egzistuoja už laiko – dangiškosios Jeruzalės. Biblijos paveikslas gali skatinti stereotipišką mąstymą: gyventi tremtyje reiškia nuolatos dairytis į kraštą, iš kurio atkeliavai. Ir nėra abejonės, jog daug šio amžiaus eilėraščių ar romanų buvo sukurta plunksna bėglių, kurie savo regionus vaizdavo gražesnius nei buvo iš tikrųjų būtent todėl, kad jie buvo prarasti.¹⁵

Nieko nuostabaus, kad ir Jonui Mekui Lietuva atrodo kaip prarastoji nuostabi žemė, suteikianti jam ramybę. Jau 1944 m. Elshorme poetas rašė: „Prisiminiau aš kitą rudenį, vėjuotą, šlapią / Mažam miestely, toli prie gatvės ir prie židinio šviesų / Susirenka seni draugai, veidai, ir ramūs / Susėda kaip kas vakarą. Ir skamba kambariai / ir dega žvilgsniai vėl... Ak, jūs, po visą žemę / išmėtyti, išskirstyti anų dienų draugai“¹⁶ Gyvenimą eilėraštyje gali simbolizuoti šis vėjuotas, neramus ruduo. Anksčiau lyriniam herojui „aš“ ramybę ir užuovėją teikdavo mažas miestelis, židinyš, seni draugai. Dabar gi liko tik prisiminimai, keliantys skausmą, nes viso to jau nebėra. Sąsajas su Lietuva autoriui sukelia ir Baltijos jūra. Atsidūręs prie Baltijos jūros savo dienoraštyje 1945 metais liepos 5 dieną išeivis užrašė: „Stovėjom pasirėmę ant dviračių

12 Mekas J. The Diary Film, 1972, p.196.

13 Ten pat, p. 198

14 Berger P. Sociologija, Vilnius, 1995, p. 59-61.

15 Miłosz Cz. Apie tremtį // Tėvynės ieškojimas, Vilnius, 1995., p. 246 – 247.

16 Mekas J. Dienų raštai, p. 65

ir žiūrėjom į Baltiją. O, Baltija, Baltija. Už tavą, šitų mėlynų vandenių, tik ir tiesk ranką, ten Lietuva, ją gali paliesti - išsiilgusiom akim".¹⁷ Autoriaus lyrinis herojus „aš" tarsi jaučiasi vienišas su savo ilgesiu ir skausmu eidamas per „juodą pasaulį", kuriame, jo žodžiais tariant, „niekas širdžiai džiaugsmo neduoda": „vakarą, rytą /, naktį ir dieną, / žiemą ir vasarą - / man vis viena: / širdis vis, rodos, / plyšta perpus, / ir vis galvoju / apie namus".¹⁸

Taigi, kaip matome, autorius jaučia skausmą dėl savo tremties; vieta, iš kurios J. Mekas ištremtas, tas anot Cz. Miłosz'o *auksinis miestas*, įgauna įvairias formas. Tai ir gamta, ir šeima, aprašoma „Semeniškių idilėse". Ši poezijos rinkinį vadina sustingusia dokumentika, kuri fotografiškai tiksliai vaizduoja gamtą, šeimą, vaikystę. Prisimindamas savo jaunystės moteris, autorius rašo: „*Tai jus šiandien, vos liedsdamas prisiminimų rankomis – įsižiūrėjęs į vis tolstantį, vis bėgantį nesugrąžinamų dienų akiratį, matau, mano vaikystės moterį.*"¹⁹ Šeima ir namai J. Meko tekstuose apskritai tampa prarastu dvasiniu prieglobsčiu gyvenime: „*Šeima, stalas, namai... Ryšys su žeme ir žmogumi... Sėdėti Kūčių vakare, prie stalo ir matyti aplinkui artimus žmones, girdėti jų balsus... Ir matyt ruošiantis, krosnį kūrenantis, garuojančius puodus, gerti tą ramią atmosferą. Ir pora gėlių ant stalo ir katė, gal ir šuo po stalu... Tiktai prisiminimai, tiktai tai, ką ilgesys pašaukia...*"²⁰ Kitoje vietoje autorius vėl pastebi: „*Ir štai tau reikia namų. Nesa namai yra šeimos simbolis, ir šeima – žmogaus. Ir te jie bus siūbuojantys, nes yra audrų ir vėjų.*"²¹ Ypač svarbus, kaip ir įprasta tradicinėje krikščioniškoje šeimoje, yra tėvo vaidmuo: „*tėvas išimdavo tą didžiulę, tą pačią didžiausiąją, atsiversdavo kurį papuola puslapį ir imdavo skaityti. O jie (turima omeny vaikai – G.B.) dar tvirčiau apsėsdavo savo kulnus ar užsikniaubdavo ant krosnies ir įsižiūrėdavo ten, kur po lempos šviesuojančiu skrituliu sėdėdavo, pačiame galustaly, tėvas. Lėtai, žodis po žodžio, retkarčiais sustodamas ir paaiškindamas ką sunkiau suprantamo, skaitydavo, skaitydavo - <...> su vienodu tėvo balsu susiliedavo pasakiška Samsono figūra, ateidavo geroji Ruta ir rinkdavo varpas, ir Estera, Dovydas, ir visi apaštalai, - visi, visi, vienas po kito, taip, kol laikrodis išmušdavo vėliausiąją valandą ir vaikų akys užsimerkdavo*".²² Taigi mintimis grįždamas į šeimą, J. Mekas grįžta į vaikystę, lyg į pažadėtąją žemę – ramybės vietą, kurioje, kaip matome autoriaus tekstuose, galima jaustis saugiam.

Mintys apie šeimą išduoda susirūpinimą: „*vis galvoje namai, broliai, kurie gal ten vilkais gyvena namuos*".²³ Natūralu, kad autorių galėjo kamuoti nerimas dėl tėvų ir brolių likimo pokario Lietuvoje. Tačiau ne tik rūpestis šeimos likimu dėl fizinio sunaikinimo grėsmės skatino juos prisiminti. Jis, tarsi suvokdamas tėvų skausmą netekus savo vaikų, atliepia dienoraštyje, parodydamas tai su visu karo baisumu: „*Vakare jis išvažiavo. Ir visą kelią – tarp besigrūdančių vežimų riksmų ir aikčiojimo, dulkių ir tolimo bombų dundesio – akyse stovėjo tėvas ir motina, vienudu ant ištuštėjusio, vienišo kiemo, vienudu įsižiūrėję į vieškelį. Vėl vienudu kaip anuomet, prieš trisdešimt metų, paskutiniams vestuvių aidams nutilus. Tik šį kartą jau ne į priekį, ateitin, bet prisimindami, atgal žiūrėdami*".²⁴ Tėvams čia irgi liko tik skaudūs prisiminimai ir praėtis.

Kita vieta, į kurią atsigręžia autorius, yra gamta. Ypač aiškiai lietuvių, kaip ūkininko, žemdirbio įvaizdį galime atsekti J. Meko pamąstymuose apie savo tėvynainius, kur svarstymai pradedami klausimu „*Kas esame mes, kodėl nuo kitų mes skiriamės?*" Atsakymo ieškodamas kažkur žmogaus viduje ir „*bevartydamas prisiminimų lapus, - rašo autorius, - pajunti, kad gali verkti vidury miško, vidury pievos ir nežinosi ko, gali rymoti galulaukėj rūpintojėliu ir žiūrėt begaliniai ilgai tosin lygumosin, kalnelėsną ir beržynėliuosin*".²⁵ Rašydamas apie gamtą autorius tarsi bando pajusti ją „*kriokiančių upelių garsais*", „*epušės lapelių drebėjimu*", „*žiogais ir griežlėmis*". Bando užuosti „*linų markų*", „*kratomo mėšlo kvapą*", „*pušų sakus*". Pastebėti visas gamtoje atsispindinčias spalvas. Ir vargas lietuviui, autoriaus nuomone, kadangi „*niekur jau to nerasi, niekur nepritapsi, jei lietuvių gimęs*".²⁶ Taigi Jonui Mekui gamta - tarsi lietuvių „*sielos būtinoji dalis*".²⁷

17 Mekas J. *Žmogus be vietos*, p. 60. 1945, liepos 5.

18 Mekas J. *Poezija*, Vilnius, 1971, p. 181.

19 Mekas J. *Semeniškių idilės*, Vilnius, 1997, p. 40.

20 Mekas J. *Žmogus be vietos*, p. 146. 1947, gruodžio 24.

21 Ten pat, p.104. 1948, kovo 8.

22 Ten pat, p. 142. 1947.

23 Ten pat, p. 161. 1948, sausio 28.

24 Ten pat, p. 91. 1945, spalio 31.

25 Ten pat, p. 154. 1948, sausio 6.

26 Ten pat, p. 155. 1948, sausio 6.

27 Ten pat, p. 231. 1949, vasario 13.

Lietuva kaip gamtos oazė su tradicinio gyvenimo būdu priešpastatoma Vakarų miestietišškai civilizacijai, į kurią yra nublokštas Jonas Mekas. Autorius gana emocionaliai teigia: „Šūdas, sakau, iš lietuvio, ne miesčionis, lietuvis yra ūkininkas ir toks turi likti”. Todėl ir kritikos susilaukia visi į miestą skubantys: „o jie – vis į miestą ir į miestą, kaip apsėsti. Įsivaizduok tik lietuvi, vidury New Yorko, galvą į šimtajį aukštą užvertusį – na ką jis ten veiks, tas lietuvis? Fabrikėly kokiam be saulutės smirs, gaus kokią be saulės nuaugusią, kaip lentą, sulepusią pačią, ta pati irgi dirbs kokiam fabrikėly, kokioj įstaigėlėj, apsikraus vaikais, tie lakstys palaidi po gatves su pugačiais ir gangsterius vaidins – ir tai bus lietuviška šeimyninė idilė”.²⁸ Su tuo lietuviu – lyriku autorius sutapatina ir save. Rašydamas apie Lietuvos gamtos grožį, autorius kreipiasi į numanomą skaitytoją: „Tai nesistebėk, kad ir aš, norint iš tolo, tik ilgesiu čia užsirytojau, į aną ilgesio šalį užsižiūrėjau”.²⁹

Kaip matome tekstuose tremtis, kaip vaikystės potyrių, šeimos, gimtosios žemės, gamtos netektis, ne tik, kad kelia skausmą, tačiau kartais gali atrodyti, kad tai kausto ir kūrybines jėgas, kurių galima semtis iš ryšio su savo tauta, savo skaitytojais: „Tarp manęs ir mano rašančių draugų ir jūsų – savo dienoraštyje 1948 m. sausio 4 d. į ankstesnius rašytojus kreipėsi J. Mekas – yra didžiulis skirtumas. Jūs augdami augot, rašėt ir žinojot: jus skaitys visa Lietuva. Jūs tai visada žinojot, jūs visi, kad jus skaitys visi, visi. Mes gi žinom užrašydami kiekvieną savo gyvenimo minutę, mes tai žinome, kad mūsų tauta miršta. Ne, mūsų neskaitys mūsų tauta. Mūsų niekam nereikės ir mes niekam ir niekada nespausdinsim tūkstantiniais neigi šimtiniais tiražais. Mūsų niekam nereikės ir mūsų niekas neieškos. Todėl nesistebėkit, jei mes rašydami neturim galvoj jokios publikos, jokių skaitytojų. Mums rašymas nėra nei pasipelnymo šaltinis, nei garbės dalykas. Mums rašymas yra kraujo reikalas”.³⁰ Taigi su tauta sieja jau ne akivaizdus fizinis ryšys ar kultūrinis bendrumas, bet išliekantis dvasinis kraujo ryšys. 1948 m. sausio 24 dieną. J. Mekas vėl svarstys tą pačią temą: „O kartais, kai jau rašai – staiga viskas tau puola ant akių, ir tu turi mesti viską, draskyt ir plėšyt – kam visa tai, ką rašai, jeigu gal niekas to neskaitys, gal geriau paširdy tai, ne ant popieriaus pasilaikyt. Nes štai tavo tautą naikino, ir pasauly vaikščioja žmonės su kruvinais pirštais aplink ir taikstos savo lobio. Jie visą tavo tautą išsmaugs, kuriai rašai. Ir gal mest viską ir rékt, rékt jiems į veidą, mušt kumštėmis - kaip gali rašyt, kai turi imti ir abiem rankom įsikibęs plėšt jų rankas, kad atgautumei oro. Bet negali ir to – tu turi vėl sėstis prie stalo ir patvinsiom akim žiūrėt į popierį ir rašyt. Ir ką rašai, susigeria su tavo beviltiškumu, susigeria su pykčiu ir išvien su tavo beprotišku laiku, beprotiškais nusikaltimais, ir beprotišku laukimu – laukimu, kada turi tik laukt, žiūrėt, kaip ratas toliau sukas – nes esi toks mažas toje pasaulio didžiųjų velniavoje, tavo balsas toks mažas”.³¹ Beviltiškumas ir skausmas vis tik skatina kurti, nes tik taip gali išlieti savo pyktį ir neviltį. Čia prabyla ir susirūpinimas savo tauta, kuri, autoriaus nuomone, yra smaugiama.

Taigi tas auksinis miestas – tai gamta, tėvai ir broliai, vaikystė ir visa tai autorius prarado išvykdamas iš Lietuvos.

Bėgimas nuo praeities

Ar yra išsivadavimo kelias iš šitų jausenų? Ar bandė ieškoti tų kelių Jonas Mekas? Žinoma, yra galimybė bandyti pamiršti. Kaip rašo Czesław’as Miłosz’as: „Geriausias būdas apsiginti – niekad nesidairyti atgal”, tačiau lengviau pasakyti negu padaryti, nes, pasak pačio Miłosz’o, „neįmanoma neapsidairyti, nes ten liko lobis, vertingesnis nei šiaip turtai – tai spalvos, pavidalai, intonacijos, architektūros detalės, viskas, kas ugdo mus vaikystėje”.³² Jonas Mekas savo kūrinuose irgi bando atsisakyti praeities: „Jei į amžinybę, tai vyriškai. Aš nenoriu nieko kartu pasiimti, ką pirma manęs gyvenę paliko – jokios gelbėjimo juostos. Tai į giliausią gyvenimo nežinią, kaip Kolumbas... Tai šoku iš jūsų laivo”.³³ Šį pasakymą galima interpretuoti kaip bėgimą nuo praeities, t.y. savo patirties, ir kaip bėgimą nuo Vakarų civilizacijos, kuri sukėlė tiek skausmo. Bėgimas nuo praeities išsakomas eilėmis: „...mano prisiminimai krinta, lapai krinta ir krinta, / kad nematyčiau veidų tu, kad nieko neprisiminčiau, / kas būta ir kas nebūta, / tegul lapai krinta ir krinta”.³⁴ Tačiau pamiršti yra sunku ir jis, lyg suvokdamas tokio veiksmo beprasmybę, rašo: „Mano vienatvė, yra

28 Ten pat, p. 211 – 212. 1948.

29 Ten pat, p. 225. 1949, sausio 6.

30 Ten pat, p. 150. 1948, sausio 4.

31 Ten pat, p. 159. 1948, sausio 28.

32 Czesław M. Apie tremtį // Tėvynės ieškojimas, p. 243.

33 Mekas J. Žmogus be vietos, p. 98. 1946.

34 Mekas J. Dienų raštai, p.120.

beviltiška ir be pabėgimo. Mano ilgesys ir mano vienatvė yra Lietuva ir aš negaliu prie jos bėgti. Aš galiu tik žodžiais verkti”.³⁵ Sunku pabėgti, nes kiekvieną dieną atsiduriama vietoje, kurios sukelia asociacijas su Lietuva. Tokias asociacijas autoriui ypač sukelia gamta: „Kiekvienas vandens sujudėjimas, jo juodas paviršius, lapų pripuvęs dugnas, susvirę ir įsimerkę gluosniai – ir medžiai, ir krūmai, ir šlaitai viskas šaukia ir budina prisiminimus, rodos perplėš jie tave. Gamta persekioja mane, ji neatstoja dieną naktį”.³⁶

Jonui Mekui kur kas geriau sekasi paneigti ir atstumti nuo savęs Europos / Vakarų civilizaciją, nes tai joje kilo karai. Jis atmeta Europos tradiciją. Aprašydamas gyvenimą Vokietijoje II Pasaulinio karo metais, autorius mąstė: „*Laikraščiai verkia: anglų bombos sugriauš kultūrą! Ajajai... Taip, nes Europos kultūra ne žmoguje, o mūruose, muziejuose. Tai jūsų Europos kultūra uždarė mane šituos barakuos!.. Taip, man negaila šitos kultūros. Bombos, daužykite ją, prašau! Argi bombos nėra galingiausias, išmintingiausias jūsų kultūros gaminyš?*”³⁷ Svarstydamas apie didžiąsias pasaulio valstybes, autorius rašo: „*Keturi Didieji! Jūs vagiat kraštus ir valstybes, kaip seniau vogdavo arklus!*”³⁸ Apskritai pasaulio tvarkoje autorius nemato skirtumo tarp gyvūnų pasaulio ir žmonių pasaulio, kadangi „*didelės tautos smaugia mažas, turtingi žmonės spaudžia milijonus vargšų*”.³⁹ [39] Tokį pasaulio matymą galėjo formuoti autoriaus patirtys: baisaus karo vaizdai kai žmonės žudydavo kitus žmones tik todėl, kad jie būdavo kitos tautybės; išeivio likimas, kuomet didžiosios valstybės užgrobė mažesnes, tarsi pavogdamos iš tautų galimybę spręsti savo likimą su pačių pasirinktomis egzistencijos formomis. Žmonės, norėdami išsaugoti savo gyvybę ar laisvę, buvo priversti bėgti iš savo tėvynės viską palikdami. „*Kada nors keista kam bus, – rašo autorius, – kad žmogus dvidešimtam amžiuje gyveno ir nežinojo ar jis dar turi tėvus, brolius, namus.*”⁴⁰

Taigi autorius dėl savo skausmo ir praradimų kaltina Europos / Vakarų civilizaciją, todėl ji atmetama, o tradicijos atmetimas – pirmas žingsnis į avangardą. Tą pažymi, ieškodamas egzilio ir avangardo sąsajų, Egidijus Aleksandravičius: „*bet kokios avangardinės akcijos yra iššūkis Tradicijai per exelence. Bet koks egzilis yra savanoriškas ar prievartinis išėjimas iš Tradicijos, atsiskyrimas nuo natūralios prigimtinės aplinkos. Taigi abu reiškiniai – egzilis ir avangardas – atsiduria panašiam santykių būtent su ja, didžiąja meno ir kultūros Tradicija. Iš čia plaukia galimybė apmąstyti, tai kas sieja tuos reiškinius.*”⁴¹ Tai leidžia autoriui aptarti egzilinio ir avangardinio gyvenimo potyrius kaip skatinančius kūrybinių jėgų proveržius bei ieškoti jų sąsajų. Nors Jonas Mekas vėlesnio pašnekesio su E. Aleksandravičiumi metu neigė tiesioginį egzilio ir avangardo sąryšį, tačiau istorikas parodo, kad ir pats J. Mekas Jurgio Mačiūno avangardizmą ir Flux’us žaidimus sieja su pastarojo išeivio potyriais: „*Kas jį tokiu padarė? Karas? Pokario išvietintųjų – pabėgėlių stovyklos? Kas jį patraukė prie laikino, praeinamo, neapčiuopiamo? O galėjo klūpot, kaip kiti, prieš aukštojo klasikinio meno veršį.*”⁴² Prisimenant Umberto Eco frazę, jog autorius praranda išimtinę teisę interpretuoti savo kūrinius,⁴³ taip galima pasakyti ir apie gyvenimą, kadangi praeitis, kaip jau minėjome, gali būti interpretuojama ir perinterpretuojama iš naujo, tos interpretacijos gali skirtis ir, tikriausiai, sunku pasakyti kuri iš jų teisinga. Todėl ir Jono Meko interpretacijos gali skirtis viena nuo kitos. Pagaliau, pats žmogus nebūtinai teisingai ar teisingiausiai gali interpretuoti savo veiksmus ir potyrius. Sutikdami su E. Aleksandravičiaus mintimis, jog „*būtų beviltiška naivu tikėtis visas meno paslaptis atrakinti vienu raktu. Galvojimai apie egzilio ir avangardo ryšius toli gražu nereiškia bandymų vieną sudėtingą reiškinį paaiškinti kitu*”⁴⁴ drįstume teigti, kad vienas (nors ne vienintelis) iš aiškinimų galėtų būti sietinas su karo ir egzilio patirtimis. Kaip galėjome matyti, tradicijos atmetimas yra tarsi išprovokuotas karo baisumų ir tėvynės praradimo: didžiosios valstybės, kurios sąmonėje dažniausiai suprantamos kaip Europos kultūros produktas, prilyginamos vagims, karas taip pat suvokiamas kaip europinės kultūros pasekmė. Galbūt šitų pergyvenimų išdavoje autorius, atmesdamas stilizaciją kaip pasenusią gyvenimo formą, imasi filmuoti kitą pasaulio pusę (tai matome ir jo filme „Guns of the Trees”). Tai tik viena iš galimų interpretacijų (kuriai plačiau pagrįsti reikėtų atskiro tyrimo, o objektais galėtų būti ne tik Jonas Mekas, bet ir Jurgis Mačiūnas, Almas Šalčius, Zapkus), tačiau joje irgi gali slypėti dalis tiesos.

35 Mekas J. *Žmogus be vietos*, p. 398. 1950, rugpjūtis.

36 Ten pat, p. 175. 1948, vasario 15.

37 Ten pat, p. 21. 1944, spalio 26.

38 Ten pat, p. 97. 1946.

39 Ten pat. P. 25. 1944, Kalėdos.

40 Ten pat, p. 146. 1947, gruodžio 24.

41 Aleksandravičius E. Egzilis ir avan(t)gardas, p. 249.

42 Ten pat, p. 252.

43 Eco U. *Interpretation and overinterpretation*, Cambridge University Press, 1991, p. 73.

44 Aleksandravičius E. Egzilis ir avan(t)gardas, p. 254.

Tarp išėivių

Ir pagaliau galime pažvelgti į Jono Meko požiūrį į išėiviją, kaip jis atliepė svarstomas išėivijoje temas. Nepriimtinas Jonui Mekui tėvynės kaip gero gyvenimo ilgesys. Jam atrodo, kad nemaža dalis išėivių, minint tėvynę, ilgisi ne jos, o tik visų ten likusių gėrybių, kurias turėjo: daiktų, rūbų, pilnų aruodų. Tai girdėdamas autorius tariasi besijaučias nejuokiai ir nesmagiai, kaip svetimas tarp svetimų.⁴⁵

J. Mekas akcentuoja ne tik tai, kad išėiviai negali grįžti fiziškai, bet tai, kad grįžimui patiems egzilams reikia dvasiškai subręsti, o jie to nedaro: „*Tremtiniai vargu ar išvys savo žemę. Jie praranda ją kasdien ir kasdien. Ar galima sugrįžti be puikybės sulaužymo, be maldos, be ašarų? Kur jos, tos sugrįžimo ilgesio maldų ašaros? Kur yra tėvynės ilgesio dainos?*” – klausia savo dienoraščiuose J. Mekas ir pats atsako: „*Jei širdis dar neprinoko tiek, kad jos kristų iš jos, tai dar toli grįžimas, toli toji laiko pilnuma, kuri tai nunokins*”. Galbūt, autoriaus nuomone, „*tai nunoks jų vaikams, gal* –“.⁴⁶ Taigi autorius siūlo dvasiškai augti patiems išėiviams, negalvojant kaip kai kurie, kad išvyko geriausia lietuvių tautos dalis į egzilį, kur jie tapo lyg tautos išrinktieji. Nesuprantama autoriui ir pseudo patriotų kova dėl valdžios. 1950 metais apibūdindamas lietuvių bendruomenės gyvenimą JAV autorius rašė: „*Jie rėkia – atiduokit mūsų tėvynę! Nes ten yra jų nuosavybė. Tai ne meilė. Aš negaliu pakęsti tų kalbų ir tų laikraščių, ir tų knygų. Jie grįžę norėtų vėl gyventi ir elgtis taip, kaip ir tada, jie nieko neišmoko egzilyje ir nieko nepamatė. Jie dar čia riejasi kaip riejasi, jie vienas kitą pasmaugtų dėl valdžios. Aš neturiu jiems nė lašelio pagarbos, šitiems patriotams*”.⁴⁷

Savo eilėraštyje „Apie Lietuvą ir laisvę” (1961) autorius atliepia ir tarp egzilų prasidėjusiai diskusijai apie lietuvius, likusius Lietuvoje. Nemažai daliai egzilų atrodė, kad visi lietuviai, likę Lietuvoje, yra kolaborantai ir išdavikai ar bent jau prisitaikėliai. Todėl atsirado teiginių, kad jie net neverti bendradarbiavimo, kad jie nepatriotai ir t.t. Jonas Mekas siūlo atkreipti dėmesį, kad patys egzilai lygiai tiek pat kalti dėl Lietuvos nelaisvės: „*Jeigu tu kitus apkaltini Lietuvos nelaisve, tu irgi / esi atsakingas užu jos nelaisvę*”. Autorius parodo savo nepritarimą nuomonei, jog Lietuvoje likę tik kolaborantai: „*Ar tu tikrai tiki, kad tavo broliai Lietuvoje / tik kraujo tenori, / kad jiems nei tu, nei Lietuva, nei žmogus, nei laisvė nerūpi? / Kokią teisę, kokią įgaliojimą tu turi taip kalbėti ir taip rašyti?*”⁴⁸ Pats pavadinimas „broliai” išduoda teigiamą J. Meko požiūrį į lietuvius, likusius Lietuvoje. 1960 m. autorius išsako savo abejonę ir viltį: „*Ar Lietuvoje, kaip ir Europoje ar Amerikoje nevyksta pokyčiai? Ar naujoji Lietuvos generacija dabar taip nespjauna lauk Smetonos ir Stalino generacijų? Iš vidaus lėtai, bet be atvangos ir negailestingai*”.⁴⁹ Taigi autorius tiki pačiais pasikeitimais Lietuvoje, kad žmonės čia taip pat keičiasi ir nėra blogi, todėl su jais reikėtų palaikyti dialogą.

J. Mekui atrodo, kad tie lietuviai, kurie po Chruščiovo grįžo namo, dabar sudaro tą geležinį nugarkaulį, kurio jokie grasinimai ir jokios nelaisvės ar propagandos jau nebegąsdina. Jiems poetas priešpastato išėivius, nes jam sunku įsivaizduoti, kokios jėgos ir koncentracijos stovyklos išblaivintų ir išbudintų lietuvius, atsidūrusius Amerikoje. Jie yra kaip žydai, - anot autoriaus, nei vieni, nei kiti nepasimokė iš savo skausmo. Nei tremtis, nei koncentracijos stovyklos nepraturtino ir nesukėlė jų jautresnių žmogiškų jausmų. Niekas nesukėlė juose jokių abejonių savo beatodairiu, užbalzamuotu teisingumu, jokio abejojimo savo išdidumu.⁵⁰ Taigi, žmonės Lietuvoje J. Mekui atrodo net geresni negu Amerikos lietuviai ir labiau verti pagalbos.

Neatpažino autorius ir savo senų draugų; kadangi „*daugumos Amerikos lietuvių akys pasidaro bedugnės, apsinešusios, beprasmės, prapuolusios tuštumos. Kai vidaus turinys, kai jausmai ir tikslai, ir tikros emocijos prapuola, ir tikri idealai yra pakeičiami išibėgėjusios pozos – ir akys tada prapuola*”. Todėl autorius daugelio ir nepažįsta. „*Jie netgi nemato kaip yra pasikeitę - tęsia autorius. – Ne tai, kad jie dažnai pernelyg pasunkėję: ne, aš nepažįstu jų akių*”.⁵¹ Akys tampa pavargusios ir išblėsusios sielos veidrodžiu. Tai poetas

45 Mekas J. *Žmogus be vietos*, p. 186. 1948, balandžio 23.

46 Ten pat, p. 230. 1949, sausio 26.

47 Ten pat, p. 494. 1952.

48 Mekas J. *Dienų raštai*, p. 168.

49 Mekas J. *Aš, Amerika ir Lietuva – Laisvieji metmenu svarstymai*, Vilnius, 1994, p. 337.

50 Ten pat, p. 355.

51 Ten pat, p. 356.

išreiškia ir eilėmis: „Idealistai... / Dabar / nebepažįstu / lyg jų, / kai stebiu / juos, / dūžtančius / ant / Amerikos / krantų”.⁵²

Žinoma, šias J. Meko pastabas ir egzilio kritiką nereikėtų suvokti vienareikšmiai. Nemaža dalis tikrai įsivėlė į tarpusavio rietenas, kurių atgarsiai, atrodo, neišnyksta ir šiandien. Tikrus idealus kai kada tikrai keitė pozos, pavirsdamos farsu, o nenoras užmegzti santykius su Lietuva, kaip taikliai pastebėjo V. Kavolis, greičiausiai buvo nieko neveikimas apskritai. Todėl nieko keista, kad išeiviai „užkonservavo” savo vertybes, nes tai yra įprastas tremtinių veiksmas, tikintis, kad tai padės išlaikyti savo tautinį identitetą. Tačiau Jonas Mekas pasidavė ir prasidėjusio „Chruščiovinio atšilimo” nuotaikoms kai atrodė, kad ir TSRS gali kažkas keistis. Be to, tuo metu ir pačiose JAV prasidėjęs hipių judėjimas atrodė pakankamai revoliucinis, galintis keisti tas civilizacijos normas, kurios, kaip matėme, J. Mekui atrodė nepriimtinos. Avangardiškai nusiteikusiam J. Mekui daugelis gana tradicinių pažiūrų lietuvių bendruomenės narių galėjo nepatikti, jų stilizavimas galėjo atrodyti kaip poza, matyt, todėl ir kritika tokia aštri ir vienpusiška.

Vietoj išvadų

Apibendrinant, galime sakyti, jog J. Mekas nevienareikšmiai traktuoja išvykimo iš Lietuvos motyvus. Tačiau, kad ir kokie jie būtų, autorius, daug netekęs dėl tremties, jautė skausmą. Vieta, iš kurios J. Mekas išvyko, įgauna keletą pavidalų: šeima, namai, gamta, žemė. Visa tai autoriui teikė šilumą ir saugumą. Dabar, viso to netekęs, autorius jaučia tuštumą ir nusivylimą, kuriuos išreiškia rašydamas. Poeto ilgesys Lietuvai – tai ne abstraktūs šūkiei ir lozungai, o dvasinis išgyvenimas, vidinių dvasinių ryšių paieška. Tai individualus išgyvenimas, todėl J. Mekas, skirtingai negu daugelis egzilų, neužsiima didaktika, nekalba apie pareigas išlaikyti lietuviybę ar misijas vaduoti Lietuvą. Lietuvis esi tiek, kiek jautiesi lietuviu, kiek jauti tą giluminį dvasinį ryšį. Todėl išeivių pozos, lozungai, garsūs šūkiei autoriui atrodo juokingi ir nepriimtini.

⁵² Mekas J. *Dienų raštai*, p. 139.